

ПЕДАГОГИКА

УДК 37:373:82.0

https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_8«АДАБИЙ КӨРКӨМ ТЕКСТ» ТҮШҮНҮГҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК
НЕГИЗДЕРИ*Акматов К.К. п.и.д., профессор
kgzakmatov@gmail.com,**И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек, Кыргызстан**Мамырова Айнура Юсуповна, окутуучу
amamyrova@gmail.com**Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Адабияттагы, адабиятты окутуудагы эң негизги түшүнүктүн бири – көркөм текст түшүнүгү. Бул макала адабий көркөм тексттин табияты, ага берилген аныктамалар айтылып, тексттин ар кандай түрлөрү классификацияланат. Азыркы мезгилде адамдын чыгармачылыгы анын акылынын эң маанилүү бөлүгү катары таанылышы керек экени айкын болуп жатат жана аларды өнүктүрүү милдети заманбап адамды тарбиялоодо маанилүү милдеттердин бири болуп саналат. Баланын чыгармачылыгын өнүктүрүү элестетүүнү жана өз сезимдерин, дүйнө жөнүндөгү идеяларын ар кандай жолдор менен, ийкемдүү, кутудан тышкары ойлоону жөндөмүн өнүктүрүүнү билдирет. Бул үчүн ага ар бир предметте анын ар башка тарабын көрүүгө, өзүнчө касиеттен баш тартууга, жаңы образ курууга үйрөтүү зарыл. Адабий көркөм текст – окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүдө негизги каражаттардын бири. Текстти талдоо мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүнүн борборунда турат. Макаланын актуалдуулугу алгачкы жолу адабий текстти баишталгыч класстардын адабий окуу предметинин негизинде талдоого алгандыгында. Макалада айтылган ойлор баишталгыч класстын мугалимдеринин окутуу технологияларын байытууга жардам берет.

Ачкыч сөздөр: адабий окуу, компетенттүүлүк, окуу, түшүнүү, баишталгыч класс, сөз менен иштөө, тексттин курамы.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ТЕКСТ»*Акматов К.К., д.п.н., профессор
kgzakmatov@gmail.com,**Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
Бишкек, Кыргызстан**Мамырова Айнура Юсуповна, преподаватель
amamyrova@gmail.com**Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Одним из важнейших понятий в литературе и литературоведении является понятие художественного текста. В данной статье мы попытались описать сущность литературно-художественного текста, его определения, а также проклассифицировать различные виды текста. В наше время становится очевидным, что творческие способности человека следует признать самой существенной частью его интеллекта и задача их развития – одна из важных задач в воспитании современного человека. Развитие творческих способностей ребенка подразумевает развитие воображения и способности выражать свои чувства, представления о мире различными способами, гибко, нестандартно мыслить. Художественное творчество является средством формирования эстетического отношения к литературным произведениям. Мы считаем, что художественный текст может являться одним из основных средств совершенствования творчества учащихся, так как в центре деятельности учителя и ученика находится анализ текста. Актуальность статьи заключается в том, что впервые художественный текст был проанализирован на основе литературного чтения начальных классов. Представленные в статье мысли поспособствуют обогащению и разнообразию технологии обучения учителей начальных классов.

Ключевые слова: художественное чтение, компетентность, чтение, понимание, начальный класс, работа со словом, композиция текста.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT " LITERARY TEXT"

Akmatov K.K., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
kgzakmatov@gmail.com,

Kyrgyz State University named after Ishenaly Arabaev
Bishkek, Kyrgyzstan

Mamyrova Ainura Yusupovna, Lecturer
amamyrova@gmail.com

Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. One of the most important concepts in literature and literary studies is the concept of a literary text. In this article we have tried to describe the essence of a literary and artistic text, its definitions, as well as to classify various types of text. Nowadays it becomes obvious that a person's creative abilities should be recognized as the most essential part of his intellect and the task of their development is one of the important tasks in the upbringing of a modern person. The development of a child's creative abilities implies the development of imagination and the ability to express their feelings, ideas about the world in various ways, to think flexibly, outside the box. Artistic creativity is a means of forming an aesthetic attitude to literary works. We believe that an artistic text can be one of the main means of improving the creativity of students, since the analysis of the text is at the center of the activity of the teacher and the student. The relevance of the article lies in the fact that for the first time a literary text was analyzed on the basis of literary reading of primary classes. The ideas presented in the

article will contribute to the enrichment and diversity of the technology of teaching primary school teachers.

Keywords: *critical reading, competence, reading, comprehension, primary class, work with word, text composition.*

Киришүү. Азыркы доордо адамзаттын тарыхый өнүгүшү өтө көп кырдуу жана татаал фазага келди, ал фаза билим берүү уюмдарына индивидуалдуу ой жүгүртүүсү өнүккөн, ар кандай көрүнүшкө чыгармачыл мамиле жасаган личностторду даярдоону талап кылат. Ушундай шартта Кыргыз Республикасы да саясий, экономикалык, маданий жактан реформаларды ыкчам жүргүзүп жаткан суверендүү мамлекет катары дүйнөлүк билим мейкиндигине интеграцияланган стандарттарды кабыл алууга умтулуп, аларга ылайык башталгыч класс окуучуларынын адабий билим алуусунда балдардын интеллектуалдуу жана чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүгө шарттарды түзүүчү платформаларды издөөдө. «Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандартында» [1, 34-б] 1-4-класстарда окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө басым жасалат, бул предметти окутуунун максаты – «окуу материалдарын теориялык жактан үйрөнүү менен практикалык жактан сүйлөө, жазуу, ой жүгүртүү көндүмдөрүн калыптандыруунун ортосундагы оптималдуу тең салмактуулукту камсыз кылууга негизделгенди» менен түшүндүрүлүп, ал эми анын милдеттеринин бири – «окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өздөштүрүүсү жана аларды түрдүү чөйрөдө туура колдоно билүүсү» экендиги айтылат.

Адабий көркөм текст окуучулардын чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп саналат, ошондуктан, текстти талдоо ишине өзгөчө көңүл бурулат. Макаланын актуалдуулугу - көркөм текстти талдоо процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүү маселесин карайт. Макалада келтирилген идеялар Адабий окуу сабактарында башталгыч класстардын мугалимдерин окутуу технологияларын өркүндөтүүгө жардам берет.

Материалдар жана изилдөө методдору. Бул макалада көркөм текст изилдөө маселеси боюнча теориялык адабияттарды изилдөө ыкмасы аркылуу баланын руханий жана адеп-ахлактык жактан өнүктүрүү боюнча көркөм текстти окуу менен байланышкан окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүнүн ролун жана маанисин көрсөтүүгө аракет кылынган.

Изилдөөнүн материалы болуп Д.Э. Розенталь, З. Ладыженская, С. Давлетов, С. Үсөналиев ж.б. эмгектери болуп саналды.

Адабий көркөм текст менен иштөө процесси ошол тексти окуу, түшүнүү жана талдоо баскычтарынан туруп, окуу ишмердүүлүгү менен чыгармачылык ишмердүүлүк биримдикте келип, окуучулардын индивидуалдуу жөндөмдүүлүктөрүн, дүйнөнү жана адамды таанып билүү аракеттерин активдештирип, адабий чыгарманы окууга кызыгуусун өнүктүрүүгө багытталууга тийиш. Чыгармачылык компетенттүүлүк адабий тексти окутууну окуучулардын аң-сезиминин ар тараптуулугун жана өз алдынчалыгын камсыз кылуучу илимий таанып билүү методдорунун жана каражаттарынын негизинде уюштурулат, анын натыйжасында окуучу мугалим менен жана башка окуучулар менен диалог жүргүзөт, айта турган оюн аргументтештире алат, окуу материалын анализдей жана синтездей билет, окугандарын өзүнүн жеке жашоосу жана жалпы турмуш, коом менен байланыштырууга жетишет.

Жыйынтыктары жана талкуулоо. Ар кандай эле жазылган кеп (макала, адабий чыгарма, үзүндүлөр) текст деп аталат. Мисалы, Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» повестинин тексти, окуучулардын дил баянынын тексти ж.б. Ал эми тил илиминде текст бул ич ара тутумдашкан жана белгилүү даражада аягына чыккан, жазылган жана айтылган байланыштуу кеп. Текст деген сөз латын тилинен (*textus* – биримдик; айкалыш) алынган. Тексттин теориялык аспектинин философия, адабияттаануу, тилтаануу, эстетика, информатика, математика, физика ж.б. илимдер изилдейт. Текстология, же тексттаануу деген өзүнчө илим тармагы да пайда болгон.

«Текст жазуудан жана басып чыгаруудан пайда болгон кептин чыгармасы» [2, 55-б].

«Текст – бир нече (же көп) сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык байланышы» [3, 40-б].

«Маанилик жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан жана бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар речтик чыгарма текст деп аталат» [4, 16-б].

«Адабий чыгарманын, илимий эмгектин, кандайдыр бир документтин, докладдын жана башкалардын жазуусу, анын айрым үзүндүсү же бир нече сүйлөмдөрдүн байланыштуу айтылышы» [5, 156-б].

«Тексттин маанилик бүтүндүгү тексттин мүчөлөнүшүнүн экинчи мүнөздүү белгиси болуп саналат. Ал төмөндөкүдөй негизги белгилерди камтыйт:

- текст – белгилүү бир темада сүйлөшүү, пикир алышуу;
- текстте сүйлөөчү адамдын негизги оюнун ишке ашырылышы;
- ар кандай көлөмдөгү тексттин бүткөн ойду билдириши;
- текстке теманы же айтылган негизги ойду билдирүүчү ат тандап алуу;
- тексттин демейде туура башталып, туура бүтүшү» [5, 157-б].

Демек текст: речтик чыгарма (1); ойду билдирет (2); белгилүү бир темада болот (3); башталышы жана бүтүшү болот (4); логикалык ырааттуулук сакталат (5); оозеки жана жазуу формасында – эки формада тең боло берет (6); логикалык ырааттуулук сакталат (7); текст сөздөрдөн жана сүйлөмдөрдөн куралат (8); текстге тема (заголовок) коюуга болот (9).

Тексттин теориялык проблемалары И.Р. Гальперин, О.Л. Каменская, В.Н. Топоров, Ю.А. Сорокин, В.А. Лукин, В.Е. Чернявская ж.б. лингвисттер тарабынан изилдөөгө алынган. Кыргыз лингвисттеринен байланыштуу текст проблемасы С. Давлетовдун, Т. Ахматов менен Т. Аширбаевдин, Т. Ашибаевдин, Т. Маразыковдун, Ж. Чымановдун эмгектеринде каралган. Алардын аныктоолору боюнча текст окууга жана жазууга, жазууга жана көрүүгө, талдоого, интерпретациялоого, кайра түзүүгө (кыскартууга, узартууга), анын негизинде план түзүүгө (жөнөкөй жана татаал), өркүндөтүүгө ылайыкталган. Ошондуктан кыргыз тили, адабий окуу боюнча сабактардын негизги бөлүгү текст менен иштөөгө багытталат. Текст – окуу жана үйрөнүү материалы, текст – сабакты жүргүзүүнүн жана өркүндөтүүнүн каражаты, андыктан да окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн негизги материалы да текст болуп эсептелет.

С. Давлетовдун изилдөөлөрү боюнча текстти үйрөнүү багытындагы көнүгүүлөрү аркылуу окуучулар төмөнкүдөй ишмердүүлүккө жетишет:

- теманы, анын чегин өзү ойлоп табат;
- негизги ойду аныктай алат;
- тексттин аталышын өзү атай алат;
- материалдарды жыйнайт, системалаштырат;
- стилин, речтин тибин аныктайт;
- тил каражаттарына талдоо бере алат;
- тексттин композициясын өзү аныктайт;
- акырында кемчилдиктерин өзү таап, өзү оңдойт (контролдук жазуу ишинде) [4, 32-б].

А. Муратовдун пикири боюнча [6, 113-б] текстти интерпретациялоо иштери мектептеги адабиятты окутууда натыйжалуу жүргүзүлсө төмөнкүлөргө жетишүүгө болот:

- теманы, анын чегин өзү ойлоп табат;
- негизги ойду аныктай алат;
- тексттин аталышын өзү атай алат;
- материалдарды жыйнайт, системалаштырат;
- стилин, речтин тибин аныктайт;
- тил каражаттарына талдоо бере алат;
- тексттин композициясын өзү аныктайт;
- тексттин эмоционалдык-экспрессивдик кудурет-күчүн сезет;
- окугандарынан же уккандарынан таасирленүүгө жетишет;
- көркөм чыгармадан эстетикалык ырахат ала алат;
- тексттен тарбиялык-таалим берүүчүлүк маанини бөлүп алууга жетишет.

Андан ары методист: «...текстти интерпретациялоо процесси текстке реакция жасоочу окурмандын ар кимисинин өзүнө таандык сапатка ээ болгон нерсе болуп, аны эффективдүү жүргүзүү автордук ойду туура түшүнүүгө жардам берет, текстти аңдап билүүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн сырларын үйрөтөт. Тексттин кандайча жасалгандыгын, анын курамы эмнелерден турарын билүү, сөздүк-маанилик контекстине сүнгүп кирүү, ички дүйнөсүн аңтарып, «кармап көрүү» – адабиятты өздөштүрүүнүн «алтын ачыкчы» болуп саналат», - деп айтат да, «окуучулар орто мектепте миндеген тексттерди окуганы менен ошол тексттеги купия маанилерге, сөз сырларына операция жасап, «колу менен кармап көрүп», дил туюмунан өткөрбөсө, анда ошол миндеген тексттер бекер тандалган, ага кеткен убакыт текке кеткен болот [6, 113-б]. Мына ошол миндеген тексттерди «кармап көрүү» менен адабиятты окутуунун «алтын ачыкчын» табуу адабиятты окутуу боюнча окумуштуу-методисттердин да, мугалимдердин да милдети болуп саналат, мектепте адабиятты окутуунун сапаты эң биринчи текстти талдоо менен байланышат.

Текст бир нече түрдө болот, ал ошол текст жазылган стиль менен байланыштуу.

Биринчиси, *оозеки текст*. Бул адамдын оозеки сүйлөөсүндө түзүлөт, анын өзгөчөлүгү – ал текст бир сүйлөнгөн бойдон кайра оңдолбойт, анда ар кандай эмоцияларды билдирген сөздөр көп катышат.

Экинчиси, *илимий текст, же илимий иштин тексти*. Мында бул же тигил көрүнүштү түшүндүрүү, аргументтөө үчүн бул же тигил илимдин терминдери колдонулат, кыска жазылат, текст көркөмдөлбөйт.

Мисалы: «Манас» эпосунун варианттарынын көп түрдүүлүгү эпостун стилдик-поэтикалык классификациясын полуфониялуу кылып көрсөтөт». Мында адабият таануу терминдери окумуштуунун оюн түшүндүрүү үчүн текстте колдонулду, мындай тексттердин көпчүлүгү ошол илимден алыс болгон кишилер үчүн түшүнүксүз болушу мүмкүн, аларды толук түшүнүү үчүн терминологиялык сөздүктөрдү пайдалануу керек болот.

Публицистикалык стилде жазылган текст. Бул газета-журналдарда жазылган макалаларда, очерктерде колдонулган тексттер. Алар жалпы элге түшүнүктүү болот.

Адабий көркөм текст – көркөм адабиятта колдонулган текст. Көркөм адабият деген көркөмдөштүрүлүп, б.а. эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, синекдоха, аллегория ж.б. троптун түрлөрү, көркөм сөз каражаттары колдонулуу менен түзүлгөн тексттер. Аларда сүйлөм түзүүнүн биринен кийин бири келчү ирети, нормалары, стандарттары толук сактала бербейт.

Мисалы: «Жымындашып жерге жакын түшүп келип, булактардын суу ичип жатат жылдыздар». Бул сүйлөмдө көркөмдүк каражаттар текстти адабий текст кылып турат, сүйлөмдүн ээси менен баяндоочтору да алмашып келе берет.

Көркөм адабий текст – бул кептин өзгөчө стили болуп, анын мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр менен байланышат:

1. Көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу: эпитет, метафора, салыштыруу, жандандыруу, гипербола ж.б.
2. Текстте эмоционалдуулуктун берилиши.
3. Окурмандын же угармандын эмоциясына, дилине таасир этиши.
4. Образдуулугу.
5. Элдик тилдин, анын ичинде жаргондордун, диалектилик-говордук речтин, кээ бир жеке адамдар гана колдонгон сөздөрүн, сөз айкаштардын колдоно бериши.
6. Сөз болуп жаткан көрүнүшкө, предметке автордук баа берүү.

Корутунду. Жогоруда айтылган ойлордон көрүнүп тургандай, адабий текст адабий окуу сабактарында окутуунун эң эффективдүү, популярдуу жана эң керектүү каражаты болуп саналат. Көркөм адабияттын чыгармалары маданиятты үйрөнүү менен бирге окуучуларды ой жүгүртүүгө, класста ар кандай көйгөйлөрдү талкуулоого кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берет, лексика менен тилди активдүү өздөштүрүү процессинде коммуникативдик кырдаалдарды түзүүгө салым кошот.

Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында сунуш кылынган тексттер негизинен мына ушундай адабий көркөм тексттер болуп саналат. Биз бул эмгекте кароочу материалдар да ошол адабий көркөм тексттер аркылуу окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүгүн жогорулатуу технологиялары болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Башталгыч класстардагы кыргыз тил жана окуу боюнча предметтик стандарт, Бишкек – 2019 http://kao.kg/wp-content/uploads/2020/03/Кыргыз-тил-жана-окуу_1-4_кырг.pdf
2. Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. – М.: 1985.
3. Ладыженская Т.А. Русский язык [Текст] / Ладыженская Т.А., Баранов М.Т., Григорян Л.Т., Кулибаба И.И., Тростенцева Л.А. – М.: 1986.
4. Давлетов С. Байланыштуу речь [Текст] / С.Давлетов. – Б.: 1999.
5. Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. 5-бас. [Текст] / Үсөналиев С., Иманалиев С. – Б.:2004.
6. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2013.